

شاخصه های رفتاری خانواده آرمانی در اسلام

نجمه صالحی^۱ / معصومه السادات حسینی محمد^۲

چکیده

زیربنای جوامع، خاستگاه تمدن و فرهنگ تاریخ بشر و کارآمدترین نظام برای تدارک نیازهای روحی و معنوی بشر، خانواده است. مراسم، باورها و ویژگی های فردی و اجتماعی در خانواده شکل می گیرد و این کوچکترین نهاد اجتماعی بهترین زمینه را برای تحول و تثبیت رفتار افراد فراهم می آورد. اهمیت خانواده تا بدان جاست که در آموزه های اسلامی، مواردی به عنوان شاخصه های رفتاری در راستای موفقیت این رکن مهم اجتماع، ارائه شده است. این نوشتار با روش توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه ای و روایی، درصدد پاسخ به این سؤال است که شاخصه های رفتاری بارز خانواده آرمانی در اسلام کدامند؟ برای پاسخ ابتدا به جایگاه و اهمیت خانواده در اسلام و تعریف خانواده آرمانی پرداخته شده است. یافته ها نشان داد که تربیت نسل، تعاون و همکاری و مساعدت در تکامل یکدیگر، از شاخصه های رفتاری مهم در رسیدن خانواده به نقطه آرمانی هستند.

واژگان کلیدی: خانواده آرمانی، تربیت، تعاون و مشارکت.

۱. دانش آموخته سطح ۳ تاریخ جامعه الزهراء (ع)، دانشجوی دکتری تاریخ اسلام دانشگاه باقرالعلوم (ع). (نویسنده مسئول)
na.salehi1981@gmail.com

۲. دانش پژوه سطح ۳ تفسیر و علوم قرآن جامعه الزهراء (ع).
m.hoseinim84@gmail.com

مقدمه

با وجود اینکه خانواده کوچک‌ترین هسته جامعه است، ولی در حیات اجتماعی مردم تأثیر فراوان دارد. اگر خانواده، متعادل باشد، می‌توان به داشتن جامعه‌ای سالم و متعادل امیدوار بود. اگر این نهاد به جایگاه واقعی‌اش هدایت شود، اصلاح جامعه انسانی را به دنبال خواهد داشت. اسلام به عنوان مکتبی انسان‌ساز، بیشترین توجه را به بنیان خانواده دارد. از این روست که این نهاد را اولین جایگاه تربیتی برمی‌شمارد و هدف از تشکیل خانواده را تأمین نیازهای عاطفی و معنوی انسان از جمله دستیابی به آرامش می‌داند. خانواده، نهادی است که علی‌رغم تحولات اساسی جامعه، در اهداف و کارکردهای خود ثابت مانده است و همچنان در تمامی جوامع اهمیتی اساسی دارد. تحولات فرهنگی و اجتماعی روزگار کنونی مشکلاتی را به وجود آورده و رویکردهای مکاتب در این زمینه گوناگون بوده است. برای شناخت رویکرد اسلام، شناخت اصول مهم موفقیت این نهاد ضروری به نظر می‌رسد. با توجه به آموزه‌های اسلامی، رابطه خانوادگی متعادل و صحیح، زمینه‌ساز تقویت این پیوند و موجب پیشگیری از فروپاشی آن است، همچنین موجبات رسیدن به نقطه مطلوب در خانواده‌های آرمانی را فراهم می‌سازد. خانواده آرمانی در راستای انسان‌سازی تلاش می‌کند و برای رسیدن به نقطه ایده‌آل، در پی کسب حقیقت و یافتن آموزه‌های کاربردی جهت تکمیل یافته‌های خویش است. خانواده آرمانی، از تعالیم اسوه‌های متعالی اسلامی بهره می‌برد و به شاخص‌های مناسب دست می‌یابد. در این نوشتار ویژگی‌های آرمانی آن را از دیدگاه اسلام و به‌ویژه معصومین علیهم‌السلام بیان می‌شود.

در این زمینه آثار زیادی تألیف شده است که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود. کتاب سبک زندگی خانواده/از دیدگاه قرآن کریم تألیف علیرضا انصاری و حسین سیف‌اللهی، به مسائلی همچون اهمیت ازدواج، وظایف متقابل زن و شوهر، مدیریت خانواده در همه عرصه‌های فرهنگی و اجتماعی و ... پرداخته و به یکی از شاخصه‌های مورد نظر این نوشتار اشاره کرده است. کتاب خانواده آرمانی در قرآن و حدیث، اثر امیره وفایی است که پس از بیان اهمیت

ازدواج و مشخص کردن قرائن و ارکان اصلی خانواده (زن و مرد)، به صفات پدر و مادر نمونه با توجه به آیات قرآن و روایات، اشاره کرده و رکن سوم یک خانواده یعنی فرزندان نمونه را مورد بررسی قرار داده است. *اسلام و جامعه‌شناسی خانواده*، دیگر اثر تألیف شده در این راستا به قلم سیدحسین شرف‌الدین، محمدعزیز بختیاری و حسین بستان، به مقایسه میان مباحث علوم اجتماعی و باورهای دینی درباره خانواده پرداخته و دیدگاه جامعه‌شناسان را با آموزه‌های اسلامی تطبیق داده است. مباحث اصلی کتاب، ازدواج و الگوهای خانواده، عوامل استحکام خانواده، طلاق و پیامدهای آن است.

در این موضوع پایان‌نامه‌ها و مقالات بسیاری نیز تألیف شده است. «ویژگی‌های خانواده بهشتی از دیدگاه آیات و روایات»، پایان‌نامه سطح ۲ خانم فاطمه سلطانی‌پور از جامعه الزهراء (ع) است که برخی از ویژگی‌های خانواده با رویکرد روایی و تفاسیر قرآنی بررسی، و شاخصه‌های مهم بهشتی شدن اعضای خانواده بیان شده است. «زمینه‌ها و کارکردهای عاطفی تحکیم خانواده در قرآن»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد خانم زهرا غفاری‌قدیر از دانشکده اصول‌الدین قم، به زمینه و کارکردهای عاطفی تحکیم خانواده، عوامل عاطفی و موانع آن و مسائلی همچون ازدواج، تأمین نیازهای جنسی، قوامیت مرد، نقش محوری زن در صالح بودن و حافظ بودن او در خانواده اشاره کرده است. مقاله «خانواده آرمانی در اندیشه امام سجاد (ع)» تألیف سعید مقدم، خانواده آرمانی را از منظر یکی از معصومین (ع) به طور خاص ترسیم کرده، با توجه به مبانی توحیدی و وحیانی به موضوع پرورش انسان موحد در بستر خانواده آرمانی پرداخته و ویژگی‌های آن را ارائه داده است. همچنین مقاله «الگوها و معیارهای تربیتی تشکیل و استمرار خانواده متعالی در فرهنگ رضوی» اثر مصطفی رفسنجانی‌مقدم، محمدرضا علمی سولا و علی محمدیان، یکی از شاخصه‌های مهم رفتاری خانواده آرمانی یعنی تربیت نسل را بررسی کرده و حدود ۳۰ شاخصه به صورت اجمالی برای ایجاد تعادل و سلامت خانواده مطرح نموده است. علی‌رغم آثار تألیف شده در این موضوع، هنوز به این پرسش که «چه مؤلفه‌های رفتاری در روایات معصومین (ع) برای خانواده آرمانی

ترسیم شده است؟» پاسخ داده نشده است. در راستای پاسخ به این سؤال، نوشتار حاضر در سه بخش «جایگاه و اهمیت خانواده در اسلام»، «خانواده آرمانی» و «شاخصه های مهم رفتاری در خانواده» تنظیم شده است.

۱. جایگاه و اهمیت خانواده در اسلام

خانواده، قدیمی ترین گروه اجتماعی است که از آغاز تاریخ و زندگی بشر وجود داشته و هسته مرکزی جامعه به شمار می رود. همچنین اولین گروهی است که شخصیت فرد در آن شکل می گیرد و آداب و رسوم زندگی، تعاون، ایثار و سایر مفاهیم اخلاقی و رفتارهای اجتماعی در آن رشد می یابد. به دلیل تأثیر خانواده در نیک بختی انسان ها، اسلام به عنوان مکتبی انسان ساز بیشترین توجه را به این نهاد دارد. کانون اصلی تعالی انسان، در خانواده است و توافق عقیدتی و آرمانی در تشکیل خانواده، زمینه ساز اصلی حرکت تکامل انسان است. یکی از عمومی ترین سازمان های اجتماعی، خانواده است و با ازدواج بین دو جنس مخالف شکل می گیرد. ازدواج، موجب سلامت جامعه و پاکی جوانان و ادامه نسل بشر و انس و الفت و همدردی و همیاری و همکاری است به همین جهت در دین اسلام و بلکه همه ادیان، از مقدس ترین سنت هاست. (بهشتی، ۱۳۸۶، ص ۱۸۶)

تأسیس خانواده و احکام آن در اسلام، بر اساس فطرت الهی گرایش زن و مرد به یکدیگر بنا گردیده است؛ از این رو، رویگردانی از این فطرت و سنت اجتماعی و بی توجهی به احکام و آداب شرعی آن، سبب زوال پیوند اجتماعی و سقوط جامعه می شود. (مقدادی، ۱۳۸۵، ص ۲۱) به همین دلیل است که خداوند، انسان ها را به تشکیل این پایگاه مهم اجتماعی ترغیب کرده و فرموده است: «بی همسران خود و غلامان و کنیزان درست کارتان را همسر دهید. اگر تنگدستند، خداوند آنان را از فضل خویش بی نیاز خواهد کرد و خدا گشایشگر داناست». ^۱ (نور: ۳۲)

اگر چه ازدواج، امری اختیاری است، اما تعبیر «وانکحوا» (آنان را همسر دهید) در آیه

۱. «وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَى مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ».

شریفه به معنای آن است که باید مقدمات ازدواج را فراهم کرد. این مقدمات ممکن است کمک‌های مالی، پیدا کردن همسر مناسب، تشویق به مسئله ازدواج و در نهایت، پادرمیانی برای حل مشکلاتی باشد که معمولاً در این موارد و بدون وساطت دیگران انجام‌پذیر نیست. به نظر می‌رسد مفهوم آیه شامل هر گونه قدم، سخن و درهمی در این راه باشد. بدون شک، اصل تعاون اسلامی ایجاب می‌کند که مسلمانان در همه زمینه‌ها به یکدیگر کمک کنند، ولی تصریح به این امر در مورد ازدواج، دلیل بر اهمیت ویژه آن است. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۱۴، ص ۴۵۷) پیامبر اسلام ﷺ فرموده است: «هیچ بنایی در اسلام، پایه‌گذاری نشده که در پیشگاه خدای عزوجل، محبوب‌تر و ارجمندتر از تشکیل خانواده باشد». (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۳، ص ۲۲۲) بنا بر آموزه‌های اسلامی، سعادت و شقاوت جامعه انسانی به صلاح و فساد این نهاد وابسته است و هدف از تشکیل خانواده، تأمین نیازهای عاطفی و معنوی انسان از جمله دستیابی به آرامش برشمرده شده است. انسان‌ها در سایه آرامش به دست آمده از راه تشکیل خانواده، می‌توانند مسیر دستیابی به کمال خلقت را به آسانی طی کنند؛ زیرا زن و مرد، با پیوند زناشویی و تشکیل خانواده، مکمل یکدیگر می‌شوند و همین امر سبب به کمال رسیدن هر یک از آنان خواهد شد. در واقع خانواده می‌تواند در جنبه‌های مختلف حیات فردی و اجتماعی، نتایج مثبت و سازنده‌ای داشته و در راستای شکوفایی استعدادها و ارتقای سلامت و بهداشت روانی فرد و جامعه بسیار تأثیرگذار باشد. اسلام همواره توجه خاصی به سلامت و پویایی این نهاد سرنوشت‌ساز داشته و آموزه‌های قرآن و تعالیم معصومین علیهم‌السلام نیز در راستای این هدف ارائه شده است.

۲. خانواده آرمانی

خانواده در اصطلاح، عبارت است از یک واحد اجتماعی ناشی از ازدواج یک زن و یک مرد است که فرزندان پدید آمده از آن‌ها، خانواده را تکمیل می‌کنند. (قائمی، ۱۳۸۲، ص ۲۰) جامعه‌شناسان معاصر غربی، از ارائه یک تعریف کلی درباره خانواده پرهیز می‌کنند؛ زیرا ارائه

تعریف جامع که همه مصادیق خانواده را. از خانواده سنتی تا مواردی که در عصر جدید نام خانواده گرفتند، مانند روابط زناشویی خارج از چهارچوب رسمی، زندگی‌های مشترک همجنس‌بازان و خانوادهای تک‌والدینی در برگیرد، ممکن نمی‌دانند. مک‌ایور، یکی از صاحب‌نظران علوم اجتماعی غربی می‌نویسد: «خانواده، گروهی اجتماعی است دارای روابط جنسی چنان پایا و مشخص که به تولید مثل و پرورش فرزندان منتهی می‌شود». (ساروخانی، ۱۳۸۵، ص ۲۵۵) دیویس نیز معتقد است: «خانواده از گروهی اشخاص تشکیل می‌شود که روابط‌شان با یکدیگر بر پایه خویشاوندی هم‌خونی استوار است». (بستان نجفی، ۱۳۹۰، ص ۴۷) در واقع فرهنگ غربی، جنبه طبیعی ازدواج و خانواده را در انگیزه‌های جنسی خلاصه کرده و احتمال وجود انگیزه‌های عاطفی فطری در گرایش دو جنس زن و مرد را نادیده گرفته است. این در حالی است که بر اساس گزاره‌های دینی، ازدواج و تشکیل خانواده، پیمانی مقدس تلقی شده است که بر اساس مهم‌ترین نیاز فطری انسان، یعنی مودت و رحمت استوار بوده و هدف از تشکیل خانواده نیز رسیدن همسران به آرامش است. (همان)

آرمان در لغت به معنی آرزو، امید، آرزوی بزرگ است. (عمید، ۱۳۷۹، ص ۲۳) خانواده آرمانی مورد نظر این تحقیق، خانواده‌ای متشکل از زن و شوهر و فرزندان است که از نظر انسجام و سلامت در حد تعادل قرار دارد و زن، شوهر و فرزندان به عنوان اعضای خانواده، با رعایت حدود و اصول اصلی اخلاقی و رفتار مناسب، در شرایط آرمانی هستند و خانواده مطلوب و متعادل محسوب می‌شوند. در مفاهیم روان‌شناسی، تعریف خاصی برای خانواده آرمانی یافت نشد؛ زیرا ملاک انسان سالم برای این گروه حقیقت است، نه آرمان و اگر با رشد و پویایی انسان عجین شود، شاید بتوان به تعریف خانواده ایده‌آل رسید؛ خانواده‌ای که اعضایش ارتباط سالم و سازنده‌ای با یکدیگر دارند و همین امر باعث می‌شود تا اعضا به شکوفایی و تکامل برسند. در رویکردهای اسلامی، به خانواده آرمانی اشاره شده است و با مطالعه منابع اسلامی، به ملاک‌ها و شاخصه‌هایی نیز دست خواهیم یافت. در یک خانواده متعادل و آرمانی، شناخت و پذیرش نقش و جایگاه متقابل، زمینه‌سازی و تلاش برای رفع نیاز افراد

خانواده، زمینه‌سازی برای پویایی و تکامل فردی، تلاش برای حفظ پیوندهای فرهنگی و اجتماعی خانواده، احترام متقابل و هماهنگی روابط افراد خانواده با یکدیگر و نظایر آن حکم فرماست. (امیری، ۱۳۸۸، ص ۹۸)

تصویر واقع‌بینانه از خانواده متعادل، نوعی بصیرت و اعتماد به نفس در انسان پدید می‌آورد. منظور از خانواده متعادل، سازمان فاقد عیب و نقص نیست؛ بلکه این مفهوم به شبکه‌ای از روابط متقابل اطلاق می‌شود که اعضای آن، با مشکلات و موانع احتمالی درگیر بوده و ضعف‌های کم و بیش قابل اعتنائی نیز دارند، لیکن در مقابله با موارد مذکور، شیوه‌ای منطقی اتخاذ می‌کنند و برای مسائل، اهمیتی در خور آن‌ها قائل می‌شوند (تناسب بین کنش و واکنش). همچنین در برابر موقعیت‌های دشوار که ناگزیر از انتخاب باشند، تصمیم به موقع و مقتضی اتخاذ می‌کنند. (شرفی، ۱۳۸۹، ص ۳۹ و ۴۰)

برای خانواده آرمانی می‌توان مؤلفه‌هایی در زمینه رفتاری، معرفتی، روحی، اخلاقی و اعتقادی برشمرد که در این پژوهش، شاخصه‌های رفتاری آن بررسی می‌شود.

۳. شاخصه‌های مهم رفتاری در خانواده آرمانی

رفتار روش، طرز حرکت، طرز عمل (عمید، ۱۳۷۹، ص ۶۵۵) و عکس‌العملی است که در مقابل یک عمل از موجود زنده سر می‌زند. انسان می‌تواند بدون به کار بردن هیچ سخنی و تنها با زبان بدن، مفهومی را منتقل کند. عبارت «شاخصه‌های رفتاری»، ویژگی‌های خاص مؤثر در رفتار است؛ یعنی بعضی امور در رفتار اعضای خانواده مؤثرند و هر کدام با شیوه‌ای خاص، بر کارآمدی این نهاد تأثیرگذار هستند. اولین تأثیرات محیطی که فرد دریافت می‌کند، از محیط خانواده است و حتی تأثیرپذیری فرد از سایر محیط‌ها می‌تواند نشأت گرفته از همین محیط باشد. برای به دست آوردن شاخصه‌های مهم رفتاری در خانواده آرمانی، از متون تاریخی و روایی به عنوان الگوهای مفید، سازنده و کاربردی بهره گرفته شده و سه شاخصه بارز به دست آمده است که در ادامه به آن‌ها اشاره خواهد شد.

۱.۳. تربیت نسل

تربیت، پرورش و از قوه به فعل رسانیدن استعدادها و توانمندی‌های بالقوه انسان (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۵، ص ۲۸؛ افروز، ۱۳۷۱، ص ۸) و محصول مراقبتی است که از نشو و نماي انسان در جریان رشد وی، یعنی سیر به سوی کمال به عمل می‌آید. (شکوهی، ۱۳۶۴، ص ۶) در تربیت مربی، موانع درونی‌تری را برطرف و او را برای شکوفایی، رشد و بالندگی و رسیدن به حقیقت مهیا می‌کند. در واقع مربی، مطالب آموزش داده شده را از تربی بیرون می‌کشد؛ بر خلاف تعلیم که وظیفه معلم، آموزش و بیان نکاتی برای آموزش است. اگر تربیت فطرت‌گرا باشد، نتیجه آن موجب آماده شدن انسان برای رویارویی با چالش‌ها می‌شود. به مدد تربیت، کشف و شکوفایی استعدادهای انسان، میراث فرهنگی به نسل بعدی منتقل و امکانات بایسته در راستای غنای فرهنگی مهیا می‌شود و انسان‌های آگاه، متخصص و مسئول که خود و دیگران را محترم بشمارند، تربیت، فرهنگ علمی، دینی و ارزش‌های فرهنگی را به جامعه منتقل می‌کنند. یک جامعه به انسان‌های مؤمن، با انگیزه و مهذب نیازمند است تا همانند راهبری دلسوز، راه را از بیراهه نشان دهد و جامعه را برای رویارویی با بحران‌ها و سازگاری با مقتضیات زندگی توانا سازد.

تربیت مراحل نظیر پرستاری، تأدیب، تعلیم و خودسازی دارد که تمام آن‌ها به هم پیوسته‌اند؛ در واقع تربیت جریانی پیوسته است که به صورت یک کل در نظر گرفته می‌شود و نمی‌توان هیچ کدام از آن مراحل را به طور جداگانه فرض کرد. (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۵، ص ۵۴) تمام مراحل مذکور در خانواده، به عنوان یکی از نهادهای انسان‌سازی، قابل اجراست و در طول زندگی انسان به صورت عملی انجام می‌پذیرد.

برخورد شایسته با فرد در خانواده، در نحوه پذیرش اعتقاد او نیز تأثیر دارد. هر چند این تأثیرپذیری قطعی نیست و نمونه‌های تاریخی بیانگر آن است که فرد می‌تواند بر خلاف هر آنچه در خانواده تربیت شده است، رفتار نماید؛ اما این موارد استثنایی باعث نمی‌شود که اعضای خانواده از تربیت صحیح دست بردارند؛ به‌ویژه شیوه زندگی کردن در حوزه‌های

مختلف رفتاری، اخلاقی و حتی اعتقاد را می توانند به یکدیگر بیاموزند و یادآوری نمایند. خانواده سبک زندگی در حوزه های اعتقادی، اخلاقی و رفتاری را تبیین می کند. البته اگر تعیین این سبک زندگی به صورت ارائه قوانین باشد، موجب می شود اعضای خانواده بتوانند در موارد مشابه، تصمیم گیری درستی داشته باشند؛ به طوری که بدون ذکر دلیل و بایسته های تعالی یک خانواده، تطبیق آن در دین جهانی و جاودانی اسلام با موارد مشابه و نیازهای روز، با مشکل مواجه خواهد شد. (جوادی آملی، ۱۳۸۱، ص ۲۲۷)

در خانواده نقش مادر، در تربیت نسل بسیار مؤثرتر است و در طول تاریخ کم نیستند مادرانی که نقش مهم و سازنده ای در تربیت فرزندان و اثرگذاری آنان داشته اند؛ اثری که تا قرن ها در کالبد تاریخ، روح دمیده و اثری ماندگار شده است. به عنوان نمونه، مادر و همسر امام هادی علیه السلام، (بانو سمانه و بانو حدیث) از جمله بانوانی بودند که در انجام وظیفه مادری و تربیت فرزندان خود اهتمام بسیاری داشتند. پیشوای یازدهم علیه السلام بر این امر تأکید کرده و خطاب به یکی از بزرگان سامرا که او را در دوران کودکی ملاقات کرده بود، فرمود: «ای بهلول! همانا من در کنار مادرم بودم. او را دیدم که می خواست برای پختن غذا، چند قطعه هیزم ضخیم را زیر اجاق روشن کند، ولی آن ها روشن نمی شدند تا آنکه مادرم مقداری هیزم باریک و کوچک را روشن کرد و سپس آن هیزم های بزرگ و ضخیم به وسیله آن ها روشن گردید». (شوشتری، ۱۴۰۹، ج ۱۹، ص ۶۲۰) آن حضرت از اقدام مادر خود آموخته بود که عامل افروختن آتش دوزخ نباشد؛ همان طور که هیزم های سبک، سبب افروختن آتش اجاق می شدند. (طبری، ۱۳۷۴، ص ۱۱۴ و ۱۱۳) به این طریق امام علیه السلام در سنین کودکی از رفتار غیر مستقیم مادر، خوف از خدا را آموختند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۰، ص ۳۱۳، ۳۳۰ و ۳۳۱؛ عطاردی، ۱۳۸۸، ص ۳۵) و اینگونه مادر در تربیت فرزند اثر گذاشت.

۲.۳. تعاون و همکاری

تعاون واژه ای عربی و مشتق از «ع و ن» باب تفاعل به معنای یکدیگر را یاری و کمک کردن

(الزبیدی، ۱۹۸۴، ص ۳۹۵)، یکدیگر را یاری کردن، مدد کردن (عمید، ۱۳۷۹، ص ۴۰۲) و یکی از واژه‌های معادل آن در فارسی، همکاری است که در این نوشتار مد نظر است.

یکی از نیازهای مهم اجتماع، خانواده و گروه‌های مختلف، تعاون و کمک به یکدیگر است. انسان‌ها برای ادامه زندگی به ناچار، به همکاری و یاری دیگران احتیاج پیدا خواهند کرد؛ زیرا زندگی انسان‌ها یک زندگی اجتماعی است. در مکتب اسلام، تعاون و همکاری به عنوان یکی از ضرورت‌های تفکر هنجاری مورد توجه قرار گرفته و بر همیاری تأکید شده است. در واحد اجتماعی خانواده، پدر و مادر از آغاز تولد فرزندان برای آنان به عنوان الگو مطرح هستند و باورها، چگونگی زندگی، عادات، تمایلات و اهداف آنان از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر فرزندان به شمار می‌روند. لذا نوع رفتار والدین، در ایجاد تعادل و ایجاد هسته همکاری اجتماعی مؤثر است. در گزارش‌های تاریخی و روایات، نمونه‌هایی از سیره عملی معصومین (علیهم‌السلام) ثبت شده است که بیانگر تشویق اهل خانه به روحیه تعاون و همکاری و کسب معنویت و تعالی روح است. در ادامه به چند نمونه از این گزاره‌ها اشاره خواهد شد.

- همکاری در کار منزل

پیامبر خاتم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) در کارهای خانه به اهل منزل کمک می‌کردند. در گزارشی آمده: «رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) با دست‌ان خود، گوسفندان را می‌دوشید و جامه و کفش خود را می‌دوخت. وقتی خدمتگزارش در آسیاب کردن خسته می‌شد، او را کمک می‌کرد... در کارها به اهل خانه یاری می‌رساند و با دست خود، گوشت خُرد می‌کرد». (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۲۷۵؛ گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۷۴) آن حضرت با وجود اینکه پیشوا و امام امت اسلام بود، وظایف زیادی بر عهده داشت و درگیر مسائل اجتماعی و سیاسی و ... بود، در کمک به خانواده و همکاری و تقسیم کارها دریغ نداشت و با این عمل، روحیه تعاون را در اهل خانه تزریق می‌کرد.

- همکاری همسران

امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) و حضرت زهرا (علیها‌السلام) در کارهای منزل با هم همکاری داشتند و در مواقعی، رعایت حال هم را می‌کردند.

روزی رسول خدا ﷺ به منزل این دو بزرگوار آمد و با مشاهده کار مشارکتی ایشان فرمود: «کدام یک از شما خسته تر هستید تا من به جای او نشسته و کارش را انجام دهم؟». حضرت علی علیه السلام پاسخ داد: «ای رسول خدا! دخترت فاطمه، خسته تر است». لذا ایشان همراه امیرالمؤمنین علیه السلام به دستاس کردن مشغول شدند. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۳، ص ۵۰ و ۵۱)

- همکاری و عبادت

امیرالمؤمنین علیه السلام فرموده است: «روزی پیامبر ﷺ وارد منزل ما شد. در آن موقع، فاطمه علیه السلام در حال پخت غذا بود و من برای او عدس ها را تمیز می کردم. پیامبر ﷺ فرمود: هیچ مردی نیست که در کارهای منزل به همسرش کمک کند، مگر اینکه ثواب این کار او به اندازه هر تار مویی است که بر بدنش روییده باشد و به اندازه یک سال عبادتی است که همه روزهایش را روزه گرفته و همه شب هایش را برای عبادت، شب زنده داری کرده باشد. خداوند به چنین کسی پاداشی می دهد که به پیامبران صابر خود مانند حضرت داود، یعقوب و عیسی علیه السلام عطا کرده است. یا اباالحسن! یک ساعت خدمت کردن به همسر در کارهای خانه، بهتر از هزار سال عبادت و هزار حج و هزار عمره و بهتر از آزادی هزار بنده در راه خدا و هزار جنگ در راه دین و عیادت از هزار بیمار و هزار نماز جمعه و هزار تشییع جنازه و سیر کردن هزار گرسنه و پوشاندن هزار برهنه و هزار اسب در راه خدا دادن و بهتر از هزار دینار به مستمندان صدقه دادن و بهتر از تلاوت تورات و انجیل و زبور و قرآن و بهتر از آزاد کردن هزار اسیر و بخشیدن هزار شتر به فقیران است». (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۳، ص ۶۷)

- روحیه مشارکت در خانواده

امام صادق علیه السلام می فرماید: «امیرالمؤمنین علیه السلام برای منزل، هیزم جمع کرده و خانه را تمیز می کرد و حضرت فاطمه علیه السلام آرد را آسیاب کرده و آن را خمیر می کرد و نان می پخت». (کلینی، بی تا، ج ۵، ص ۸۶). این بزرگواران با وجود داشتن وجهه اجتماعی، از همکاری و مشارکت در کارها دریغ نداشتند و این کار را در افزایش محبت و تثبیت روحیه همکاری مؤثر می دانستند. خانواده ای در زندگی موفق می شود و به نقطه آرمانی دست می یابد که به طور مشترک و

برای رسیدن به اهداف سازنده در کانون خانواده تلاش کند. هیچ‌کدام از همسران و سایر اعضای خانواده، نباید از کار گریزان باشند. لازم است وظایف هر فرد در خانه مشخص باشد و هر یک به تناسب توان، تخصص و حوصله خویش انجام کاری را به عهده بگیرند.

۳.۳. مساعدت در رشد معنوی و تکامل یکدیگر

وظیفه زن و شوهر در قبال هم، تنها به داشتن روابط همسری و اداره خانه و زندگی خلاصه نمی‌شود؛ بلکه در جنبه اخلاقی، تربیتی و سازندگی یکدیگر، وظایف سنگینی بر عهده دارند. توجه به چنین وظایفی، محیط خانه را محلی برای عروج و سلوک و تکامل مرد و زن قرار می‌دهد و محیط خانه را به مدرسه تبدیل می‌کند؛ مدرسه‌ای بسیار ارزنده و سازنده. پدران و مادران باید توجه داشته باشند که تکوین شخصیت فرزندان در محیط خانه صورت می‌گیرد و اگر در این مسئله مهم کوتاهی کنند، مصداق این آیه شریف خواهد بود که می‌فرماید: «ای پیامبر! بگو زیانکاران آن‌هایی هستند که خود و خویشان خود را در قیامت به ضرر و زیان جاودان می‌افکنند. این همان خسران و زیان آشکار است».^۱ (زمر: ۱۵)

یک مسلمان تنها تکلیفش این نیست که خودش را به دوزخ نکشاند؛ بلکه وظیفه دارد افراد خانواده را هم از سقوط در ورطه هولناک عذاب و بدبختی حفظ کند: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، خود و خانواده خویش را از آتش دوزخ نگهدارید».^۲ تعبیر به «قُوا» (نگاه دارید) اشاره دارد که اگر آنها را به حال خود رها کنید، خواه ناخواه به سوی آتش دوزخ پیش می‌روند. شما هستید که باید آنها را از سقوط در آتش دوزخ حفظ کنید. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۲۴، ص ۲۸۷)

دستور امر به معروف و نهی از منکر که وظیفه عمومی و اصلاحی برای همه مسلمین است، در خانواده از اهمیت بیشتری برخوردار است؛ زیرا زن و شوهر به علت خیرخواهی و

۱. «إِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَأَهْلِيَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَلَا ذَلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ».

۲. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا».

نزدیکی به هم می توانند با استفاده از فکر و منطق آشنای همسر خود، به وجهی نیکو در این راه اقدام کرده و یکدیگر را از گمراهی و لغزش دور دارند. این فریضه به عنوان دو تکلیف مهم با لحاظ شرایط و مراتب آن می تواند با کمترین هزینه، از خانواده تا کل جامعه را اصلاح کند. از نظر اسلام، خانواده در کنترل برخی رفتارهای منع شده، نقش مؤثری دارد. برپایی محافل عیش و نوش، آوازه خوانی، پایکوبی و هوسرانی ممنوع اعلام شده است؛ چون اگر محیط جامعه، پاک و منزّه از آلودگی و فساد بوده و از روابط نامشروع به دور باشد، در چنین جامعه ای امنیت برای انسان ها به خوبی تأمین می شود؛ (طاهری، ۱۳۸۱، ص ۱۱۰) اما اگر در آن جامعه، بداخلاقی ها، بدرفتاری ها و آلودگی ها رواج داشته باشد، انسان ها در آن احساس نا امنی و وحشت می کنند. نقش خانواده در رسیدن به این مطلوب در بازداشتن افراد خانواده از امور ناپسند و تشویق به کارهای مقبول، بسیار مؤثر است؛ چرا که اولین کانون اصلاح جامعه، خانواده است و توجه به این دو فریضه، به تکامل و رشد خانواده کمک می کند. رسول خدا ﷺ در این زمینه می فرماید: «همه شما بسان چوپان هستید که بر حفظ گوسفندان موظف گشته و هر مردی نگهبان خانواده خویش است و درباره آنان مسئول است، و زن هم نسبت به اهل بیت شوهرش مسئول است و درباره آن ها مورد بازخواست قرار می گیرد، و هر برده در اموال صاحبش مسئول است، پس بدانید که هر کدام از شما مسئولیتی بر گردن دارید و نسبت به آن بازخواست می شوید».^۱ (محمدی ری شهری، ۱۳۸۶، ج ۴، ص ۳۲۷)

به همین سبب است که وقتی پیامبر اکرم ﷺ به رسالت مبعوث شد، فرمان یافت که خویشاوندان خود را از خدا بترساند؛ یعنی سازندگی جامعه را از ساختن خویشاوندان و خانواده خود شروع کند: «وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ» (شعراء: ۲۱۴) همچنین در آیه دیگری می فرماید: «خانواده خود را به نماز فرمان بده و خود به آن شکیبا باش».^۲ (طه: ۱۳۲)

۱. «كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ فَالْأَمِيرُ عَلَى النَّاسِ رَاعٍ وَهُوَ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ وَالرَّجُلُ رَاعٍ عَلَى أَهْلِ بَيْتِهِ وَهُوَ مَسْئُولٌ عَنْهُمْ فَالْمَرْأَةُ رَاعِيَةٌ عَلَى أَهْلِ بَيْتِ بَعْلِهَا وَوَلَدِهِ وَهِيَ مَسْئُولَةٌ عَنْهُمْ وَالْعَبْدُ رَاعٍ عَلَى مَالِ سَيِّدِهِ وَهُوَ مَسْئُولٌ عَنْهُ أَلَا فِكُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ».

۲. «وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا».

نقل است هنگامی که این آیه بر پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله نازل شد، روزی پنج بار به در خانه علی علیه السلام و زهرا علیهما السلام می رفت و این خانواده نمونه را چنین توصیه می کرد: «الصلوة رحیم الله». (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۵، ص ۲۳۳) بدین ترتیب رهبر بزرگ مکتب اسلام به عنوان رئیس خاندان، در تعلیم و تربیت کودکان خانواده حرکت می کرد و در این راه، شکیبیا و استوار بود تا هر چه بهتر بتواند این وظیفه سنگین را انجام دهد و برای دیگران نیز الگو باشد. هر چه الگو ملموس تر و در دسترس تر باشد، میزان تأثیرگذاری بیشتری دارد و قطعاً رسول خدا صلی الله علیه و آله به این نکته واقف بوده اند.

خداوند در سوره فرقان، دوازده ویژگی برای عباد الرحمن بیان کرده است. در یازدهمین ویژگی، به توجه خاص مؤمنان به خانواده و فرزندان اشاره می نماید.^۱ (فرقان: ۷۴) طبق آیه مذکور، آن ها تنها به ابراز احساسات اکتفا نمی کنند؛ بلکه برای خانواده خویش دعا می کنند. (غلامپور، ۱۳۸۸، ص ۹۸) بدیهی است که منظور این نیست که تنها در گوشه ای بنشینند و دعا کنند؛ بلکه دعا، دلیل شوق و عشق درونی شان به این امر است و رمز تلاش و کوشش. مسلماً چنین افرادی آنچه در توان دارند، در تربیت فرزندان و همسران و آشنایی آن ها به اصول و فروع اسلام و راه های حق و عدالت فروگذار نمی کنند. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۱۵، ص ۱۶۷)

باورهای معنوی در زندگی خانوادگی، موجب می شود اعضای خانواده به آینده امیدوار و خوش بین باشند. به عبارت دیگر توجه عمیق به آموزه های معصومین علیهم السلام موجب تغییراتی در باورها، ارزش ها و رفتارهای فرد می شود و خانواده آرمانی را ایجاد می کند. سبک زندگی درست، موجب توانمندسازی خانواده در ارزیابی مثبت سختی ها و انعطاف پذیری در مقابل آن ها می شود؛ از این رو رضایت از زندگی در اعضای خانواده را افزایش می دهد و به شرایط آرمانی خانواده نزدیک می شود. در خانواده آرمانی، بین اعضای خانواده، انسجام، پیوند و صمیمیت وجود دارد و می توانند در لحظات سخت و دشوار، به همدیگر یاری برسانند و یکدیگر را حمایت کنند.

۱. «الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا» پروردگارا، ما را زنان و فرزندانِ مرحمت فرما که مایه چشم روشنی ما باشند».

نقش رفتاری ایمان از جنبه رفتاری، در رشد و تکامل اعضای خانواده راهگشاست و راهکارهایی را برای مقابله با سختی‌ها ارائه می‌کند که موجب قدرت خانواده در برابر سختی‌ها می‌شود. قرآن کریم می‌فرماید: «از صبر و نماز یاری جویید؛ و این جز برای خاشعان، سخت است»^۱ (بقره: ۴۵) اگر ایمان همراه با عبادت و صبر باشد، کارآیی بیشتری خواهد داشت. صبر و نماز به عنوان دو بازوی مهم رفتاری در تعالی انسان نقش دارند. باور مذهبی که برگرفته از آموزه‌های دینی است، به انسان آرامش می‌دهد، امنیت فرد را تضمین می‌کند، فرد را در برابر خلاهای اخلاقی، عاطفی و معنوی استحکام می‌دهد و پایگاه محکمی برای انسان در برابر مشکلات و محرومیت‌های زندگی ایجاد می‌کند. (اسدی نوقابی و کیقبادی، ۱۳۸۹، ص ۷۴۳)

ایمان از کارسازترین تکیه‌گاه‌های روانی است که با ساز و کارهای ویژه خود همواره باورهای مثبت و کارآمدی را در میان اعضای خانواده پرورش می‌دهد، این باورها می‌توانند به عنوان سپرهای دفاعی، افراد خانواده را در برابر تهدیدات محفوظ نگه دارند. ایمان در پذیرش موقعیت‌های دشوار، ادراک مثبت رنج و افزایش امید و انگیزه و غلبه بر سردرگمی‌ها کارساز است. کسی که به وجود نیروی برتر از طبیعت باور دارد و اعمال و باورهایش متأثر از ارتباط با خداوند است، همواره اهدافی والا و اندیشه و عملکرد کارآمدتری در برابر موقعیت‌های بحرانی دارد. خانواده‌های دارای میزان ایمان بالا نیز به دلیل برخورداری از یک منبع حمایت‌کننده، واکنش‌های مثبتی دارند؛ یعنی توکل و باور درونی به خدا به عنوان یک پشتیبان نیرومند، زمینه‌ای فراهم می‌سازد که آنها همواره تفسیری مثبت، احساس ایمنی و توان رویارویی بیشتری در برابر شرایط تنش‌زا داشته باشند و از تحمل بیشتری برخوردار شوند. (صالحی و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۱۱۵)

ایمان از مؤثرترین عوامل رشد و تکامل است که با سازوکارهای ویژه خود، همواره باورهای مثبت و کارآمدی را در میان اعضای خانواده پرورش می‌دهد. این باورها می‌توانند به عنوان

۱. «وَأَسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ».

سپرهای دفاعی، افراد خانواده را در برابر تهدیدات، محفوظ نگه دارند. ایمان، در پذیرش موقعیت‌های دشوار، ادراک مثبت رنج، معنایابی و هدف، یکپارچگی و تعادل، افزایش امید و انرژی و غلبه بر سردرگمی‌ها، کارساز است. (همان) معنویت، ایمان و مذهب کمک می‌کند تا زندگی معنا و هدف یابد. رعایت هر یک از این شاخصه‌ها، گامی در راستای رساندن خانواده به مرحله مناسب و ایده‌آل است. زن و مرد در کنار یکدیگر، نقش مهمی در دستیابی خانواده به این سطح مطلوب دارند و این مسیر، نیازمند آموزش و الگوگیری از سیره معصومین علیهم‌السلام است. آموزه‌های اسلامی، زمینه‌های رشد تک‌تک افراد را فراهم کرده و در کنار زوایای مثبت، نتایج عدم رعایت را بیان کرده است تا مسلمانان با شناخت کامل رفتار کنند و به شرایط آرمانی نزدیک گردند.

نتیجه‌گیری

خانواده، نخستین تشکل و اجتماع انسانی است و دیگر نهادها، گروه‌ها و اجتماعات، پس از خانواده و به تبع آن شکل می‌گیرند. به همین دلیل، برای داشتن خانواده‌های آرمانی ابتدا باید خصوصیات و ویژگی‌های آن را بدانیم تا برای رسیدن به آن تلاش کنیم. به سبب اهمیت جایگاه خانواده، اسلام کانون خانواده را بسیار ارج می‌نهد و به همین جهت، در قرآن و روایات، راهکارهای موفقیت خانواده بیان شده است. با توجه به بررسی‌های انجام گرفته هر خانواده آرمانی، دارای ویژگی‌هایی است که زن و شوهر که محور و بنیاد اصلی این خانواده هستند، باید آن‌ها را عملی سازند. زن و مرد، منشأ همه بودن‌ها و شدن‌های خانواده هستند، از هم تأثیر می‌پذیرند، بر هم مؤثرند و در شکل‌گیری فرزندان‌شان نیز تأثیرگذارند. زن و مرد هر کدام به عنوان دو اهرم نیروبخش در خانواده، می‌بایست به ارزش‌های رفتاری و عملی متصف شوند و از آموزه‌های اسلام و سیره معصومین علیهم‌السلام به طور کامل استفاده کنند، به خانواده‌های مستحکم تبدیل شوند و زندگی خود را مبدل به حیات طیبه نمایند. در این پژوهش سه شاخصه مهم رفتاری مانند تربیت نسل، تعاون و همکاری و کمک به رشد و تکامل یکدیگر احصا و تبیین شد. البته احصای سایر شاخصه‌های اخلاقی و واکاوی رویکرد روان‌شناسان اسلامی، نیازمند پژوهشی دیگر است.

فهرست منابع

قرآن کریم

فارسی

۱. اسدی نوقابی (۱۳۹۳)، احمد علی؛ کیقبادی، سیف‌الله، روان‌پرستاری، تهران: بشری.
۲. امیری، محمد مهدی (۱۳۸۸)، خانواده‌بالنده، تهران: آوای کلار.
۳. بستان، حسین (۱۳۹۰)، خانواده در اسلام، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۴. بهشتی، احمد (۱۳۸۶)، منشور عفاف؛ تفسیر سوره نور، قم: بوستان کتاب.
۵. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۱)، قرآن در قرآن، قم: مرکز نشر اسراء.
۶. ساروخانی، باقر (۱۳۸۵)، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی خانواده، تهران: سروش، ۱۳۸۵.
۷. شرفی، محمدرضا (۱۳۸۹)، خانواده متعادل، تهران: انجمن اولیا و مربیان.
۸. صالحی، سعید؛ هاشمیان، کیانوش؛ میرهاشمی، مالک (۱۳۹۵)، «پیش‌بینی تاب‌آوری خانواده بر اساس بخشایش و معنویت در معلمان متأهل»، دوفصلنامه آسیب‌شناسی، مشاوره و غنی‌سازی خانواده، شماره ۴، ص ۱۱۹-۱۰۳.
۹. طاهری، حبیب‌الله (۱۳۸۱)، سیری در مسائل خانواده، تهران: شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.
۱۰. عطاردی قوجانی، عزیزالله (۱۳۸۸)، حضرت رضا (علیه السلام)، تهران: عطارد مرکز فرهنگی خراسان.
۱۱. عمید، حسن (۱۳۷۹)، فرهنگ عمید، تهران: امیرکبیر.
۱۲. غلامپور، محمد؛ سکین عبدالغنی، اسامیه (۱۳۸۸)، «عوامل تحکیم و تقویت نظام خانواده»، فصلنامه مطالعات فقه تربیتی، شماره ۹، ص ۹۱-۱۲۴.
۱۳. قائمی، علی (۱۳۸۲)، نظام حیات خانواده در اسلام، تهران: انجمن اولیا و مربیان.
۱۴. گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (۱۳۸۹)، دانشنامه سیره نبوی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۵. محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۸۶)، میزان الحکمه، ترجمه: حمیدرضا شیخی، قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.
۱۶. مقدادی، محمد مهدی (۱۳۸۵)، ریاست خانواده: بررسی ماده ۱۱۰۵ قانون مدنی، تهران: شورای فرهنگی اجتماعی زنان.
۱۷. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران (۱۳۸۶)، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۱۸. نجفی یزدی، سید محمد (۱۳۸۵)، اخلاق در خانواده و تربیت فرزند، بی‌جا: انتشارات شکوری.

عربی

۱. ابن سعد بغدادی، محمد بن سعد (۱۴۱۰)، طبقات الکبری، بیروت: دار الکتب العلمیه.
۲. زبیدی، مرتضی (۱۴۱۴)، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دار الفکر.

۳. شوستری، نورالله بن شریف‌الدین (۱۴۰۹)، *احقاق الحق وازهاق الباطل*، قم: مکتبه آیت‌الله المرعشی النجفی.
۴. طبسی حائری، محمدجواد (۱۳۷۴)، *حیاه الامام العسکری علیہ السلام (با خورشید سامرا)*، ترجمه: عباس جلالی، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
۵. کلینی، محمد بن یعقوب (بی‌تا)، *اصول کافی*، ترجمه: سیدجواد مصطفوی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اهل بیت علیهم‌السلام.
۶. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳)، *بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار علیهم‌السلام*، بیروت: مؤسسه الوفاء.